

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

УДК 81'373.72

Я.В. БЕЧКО,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та іноземних мов
Уманського національного університету садівництва*

ФРАЗЕОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ВАРІАНТІВ ПРИКМЕТНИКА НІМ. *heiß*

У статті розглядається питання про участь лексико-семантичних варіантів багатозначного прикметника нім. *heiß* у фразеотворенні сполук із відповідним ключовим компонентом. Встановлюються структурні типи фразеологічних одиниць, щодо яких семантика досліджуваного прикметника беруть на себе фразеотворчу функцію.

Ключові слова: фразема, фразеотворення, ключове слово, структура, семантика, багатозначність.

Проблема характеру семантичних взаємовідношень між одиницями лексичного та фразеологічного рівнів мови, є однією з давно поставлених, але й досі важливих та актуальних у теоретичній фразеології. У нашій статті ми звертаємось до мовної інтуїції, яка дозволяє відчути смисловий зв'язок між значенням фраземи і значенням ключової лексеми, вжитого в її складі. Багатозначна лексема бере участь у фразеотворенні «через» свої лексико-семантичні варіанти, виступаючи у цьому процесі саме у вигляді того чи іншого з лексико-семантичних варіантів, властивих їй як одиниці словникового складу мови. Зокрема, ми з'ясуємо зв'язок між значенням фраземи і значенням її ключової лексеми, що має високотемпературне значення, нім. *heiß*.

Дослідженням термічної лексики та лексико-семантичних груп тих чи інших мов займаються такі вчені: К.С. Верхотуровою [1], Т.О. Черниш [2], І.В. Беседовською [3], Я.В. Бечко [4].

Метою нашої статті є з'ясувати якою мірою відтворюється система значень прикметника нім. *heiß*, у процесі фразеотворення. Відповідно, ми поставили перед собою такі завдання: 1) з'ясувати, які з семантем, властивих прикметникові нім. *heiß* виступають у фразеотворчій функції; 2) до яких структурно-семантичних типів належать ті фраземи, у формуванні яких беруть участь ті чи інші твірні семантики.

За об'єкт нашого дослідження ми обрали німецькі ідіоматичні фраземи номінативного та предикативного характеру, порівняльні звороти, прислів'я та приказки, усталені мовленнєві формули, в яких ключовим компонентом виступає прикметник нім. *heiß*.

Предметом нашої розвідки є семантика зазначеного прикметника, що використовуються у процесі фразеотворення.

Як показує проаналізований нами матеріал лексикографічних джерел, серед фразем, утворених за допомогою тих чи інших лексико-семантичних варіантів прикметника нім. *heiß* найбільшою є кількість тих, щодо яких фразеотворчу роль зіграв перший, вихідний семантичний різновид ключового слова.

Так, передусім відзначимо вживання семантими «гарячий» в усталених образних компаративних зворотах, таких як: нім. *um etw. herumgehen wie die Katze um den heißen Brei* «обходити (або боятися зачепити) якесь делікатне питання» [5, с. 304]; *jmdn., etwas fallenlassen wie eine heiße Kartoffel* «когось чи щось раптово кинути, без вагань облишити» [5, с. 304]; *wie ein Tropfen auf den / auf einen heißen Stein sein* «бути у надто малій кількості» [5, с. 304].

Специфічним для аналізованого матеріалу є сполучення прикметника *heiß* із образним переносним окресленням, що функціонує як засіб акцентуації та інтенсифікації змісту семантими «гарячий»: нім. *brennend (glühend) heiß* «розпечений» [6]; *kochend (siedend) heiß* «киплячий» [6] (досл. «гарячий, аж кипить»); *knallheiß* «дуже гарячий» [6] (нім. *knallen* «клацати, тріщати», у сполученні з ад'єктивами корінь виступає як маркер інтенсивності відповідної ознаки» [6]).

Зі свого боку, сам прикметник нім. *heiß*, а конкретніше, його вихідна термічна семантика є здатною виступати в ролі образного інтенсифікатора ознаки, що належить до афективно-психологічної сфери семантики, модифікуючи, у складі сталих зворотів, прикметники віддієслівного (дієприкметникового) походження зі значенням пристрасної, любовного бажання тощо, пор. *heiß geliebte (heißgeliebte) Frau* «пристрасна коханка» [6] (досл. «гаряче кохана жінка») (це тлумачення видається неточним, радше ідеться про жінку, що є предметом гарячої пристрасної); *heiß begehrt (heißbegehrtes) Mädchen* «палко бажана дівчина» [6].

Вихідна семантика «гарячий» виступає також в усталених мовленнєвих формулах: нім. *dich haben sie wohl (als Kind) zu heiß gebadet!* «тебе напевно (в дитинстві) мішком прибили! Ти зовсім здурів» [7, с. 273].

Ця ж семантика фігурує у власне паремійних утвореннях, тобто в прислів'ях та приказках: нім. *man muß das Eisen schmieden, solange es heiß ist* «куй залізо, поки гаряче» [6]; *nichts wird so heiß gegessen, wie es gekocht wird* прик. «не такий страшний чорт, як його малюють» [7, с. 273]; *was ich nicht weiß, macht mich (mir) nicht heiß* прик. «чого не знаю, про те не журюся» [7, с. 273] (досл. «те, про що я не знаю, мене не пече») (цей приклад, на нашу думку, допускає двоїсте витлумачення: 1) як такий, що співвідноситься зі вторинним значенням *heiß* «збудливий, збуджений, схвилюваний, буйний (про настрої, поведінку, музику, атмосферу)» [8, с. 1770]; 2) як такий, що відтворює й оживлює саму внутрішню форму згаданого похідного семантичного різновиду, пор. у цьому плані неідіоматичне словосполучення нім. *heiß machen* «нагрівати» [6] (досл. «робити гарячим»), а також і *j-d ist weder heiß noch kalt* «ні холодно ні жарко; і не свербить і не болить» [6].

Що стосується фразеологізмів інших типів, то зазначена семантика широко представлена серед також уже згаданих утворень стилістично нейтрального характеру – ад'єктивно-субстантивних сполученнях, що виражають термінологічне значення і, крім того, тяжіють до перетворення у складні слова. Крім уже наведених прикладів, сюди відносяться, наприклад, такі позначення артефактів, як нім. *Heißleiter* «термоопір, термістор» [6] (досл. «гарячий провідник»); *Heißluftbad* «римська лазня, гаряча повітряна ванна, сухоповітряна ванна» [6]; *Heißwasserapparat (Heißwasserspeicher, Heißwasserspender)* «куб для нагрівання води, кип'ятильник». До підгрупи фразем на позначення природних утворень можна віднести й вираз нім. *heiße Zone* «жаркий (тропічний) пояс» [6] (досл. «гаряча зона»), оскільки тут ідеться не (лише) про температурні характеристики властивого їм клімату, а передусім про їх географічне розташування.

Прикладами номінативних образно-експресивних колокацій із нім. *heiß*, є: нім. *heiße Luft*, дослівним значенням якого є «гаряче повітря», а образно-переносним – «порожні обіцянки» (мотивація виразу видається неясною; можливо, його слід розглядати як наслідок вторинного розвитку на основі первісного значення «міраж, фата моргана», не зафіксованого, що правда, у словниках як фразеологічна сполука; іншою підставою може бути витлумачення нагрітого повітря як здатного сприяти оманливому враженню чогось великого й масивного, але насправді пустого – як повітряна куля, що наповнюється таким повітрям) [8, с. 345].

Образний характер і потенційну (імпліцитну) предикативну спрямованість мають нім. *ein heißes Eisen* «небезпечна (делікатна) справа» [7, с. 149] (досл. «гаряче залізо») (а також розширений варіант *ein heißes Eisen anpacken* «хапатись за небезпечну справу» [7, с. 149]). Гаряча картоплина фігурує у німецькій ідіоматиці, хоча цей образ отримує тут дещо інше

витлумачення – як метафора швидкого позбавлення, відмови, пор. нім. *jmdn., etwas fallen lassen wie eine heiße Kartoffel* «когось чи щось раптово кинути, без вагань облишити» [7, с. 149].

Німецький вираз *Heißsporn* «гарячий чоловік, шибайголова» [8, с. 389] (досл. «гаряча острога») є аналогічним за будовою з англ. *hotspur*, складним словом, яке свого часу було прізвиськом бунтівничого англійського феодала сера Генрі Персі (1364–1403), старшого сина першого графа Нортумберлендського, одного з чільних персонажів п'єси У. Шекспіра «Генріх IV» (ч. 1); він очолив заколот проти цього короля Англії й загинув у битві при Шрузбері, а «гарячою острогою» його назвали шотландці за ревне патрулювання кордону між Англією й Шотландією.

Вираз «гаряча кров (чи голова)», що відображує донедавна уявлення про фізіологічне підґрунтя людських емоцій і, відповідно, раніше, напевно, сприймався як традиційний термін, пор. нім. *heißes (feuriges) Blut* «гаряча кров; палкий темперамент» [7, с. 93] (досл. «гаряча (вогняна) кров»), хоча, на нашу думку, у цьому прикладі останнє значення є не лексичним, а фразеологічним, оскільки кров як така може бути гарячою лише щодо своєї температури).

У німецькій мові ми зафіксували фразеологізми *den Kopf heiß machen* «схвилювати» [5, с. 304], *einen heißen Kopf bekommen* «запаритись, отримати важку задачу» [6], однак у них мова йде не про запальну натуру, а про скороминущий емоційний стан, тобто схвилювання чимось чи через щось.

Порівняно невеликим є коло образно-експресивних ідіоматичних фразем, експліцитно маркованих у плані їхнього предикативного характеру (чи синтаксично співвідносних із предикатом), у складі яких семантика «гарячий» виконує фразеотворчу функцію твірної одиниці (у цих випадках прикметник може виступати в субстантивному вигляді): нім. *das Pflaster (der Boden) wird ihm heiß unter den Füßen* «у нього земля горить під ногами» [6]; *jmdm. läuft es heiß und kalt über den Rücken* «у когось мороз пробіг по спині (шкірі)» (тобто хтось охоплений жахом) [5, с. 304]; *j-m die Hölle heiß machen* «1. задавати жару, перцю кому-н.; 2. змусити когось попотіти; 3. насідати на кого-н., залякувати когось» [7, с. 294] (досл. «комусь зробити пекло жарким»).

Всі ці й подібні їм ідіоми вживаються в образно-переносному значенні, але для одних із них є можливим і дослівне прочитання (хоча інколи дещо чи навіть значною мірою умовне), пор.: нім. *j-d ist weder heiß noch kalt* «ні холодно ні жарко; і не свербить і не болить» [7, с. 273]; *mit heißer Nadel nähen* «шити на живу нитку» [6] (досл. «гарячою голкою шити»); *jmdm. läuft es heiß und kalt über den Rücken* «у когось мороз пробіг по спині (шкірі)».

Натомість для інших випадків таке дослівне витлумачення видається неможливим: нім. *es fiel ihm heiß auf die Seele* «йому стало соромно» [6] (досл. «йому стало спекотно в душі»); *j-m die Hölle heiß machen* «задати жару, перцю» [6] (досл. «комусь пекло стає (робити) жарким»).

У порівнянні зі семантемою «гарячий», участь інших семантем у фразеотворенні є далеко більш обмеженою, так що можна сказати, що відповідні фразеологічні одиниці представлені спорадичними утвореннями.

Хоча в німецького прикметника *heiß* і є вторинне значення «небезпечний», сполука нім. *heißer Punkt* «гаряча точка (осередок міжнародної напруги)» [6], допускає, очевидно, і метафорико-ідіоматичне прочитання, з огляду на яке фразеотвірну роль цього ад'єктива можна безпосередньо співвіднести з його вихідним семантичним варіантом. З іншого боку, нім. *Heißhunger* «1. мед. вовчий апетит, ненаситний голод, булімія (при деяких захворюваннях); 2. жадібність, непомірне (пристрасне) бажання» [6] (досл. «гарячий голод») можна розглядати як сполуку, щодо якої фразеотвірним є значення «пристрасний, сильний (про почуття)», причому в першому з наведених значень цієї фраземи видозмінюється, отримуючи термінологічне витлумачення, семантика ад'єктива, натомість у другому – опорного іменника. Німецький вираз *heiße Höschen* «короткі та вузькі (дамські) шорти» [6] (досл. «гарячі шортики (штанці)») мотивується емотивним (конкретніше, емотивно-еротичним значенням), яке тут породжує окреслення відповідного предмету одягу в аспекті його розмірів.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що реалізація окремо взятих лексико-семантичних варіантів прикметника нім. *heiß* у фразеологічному контексті є вибірковою, у ціло-

му відзначаючись беззастережною перевагою вихідного термічного значення. Обставиною, істотною як у плані впливу на фразеотворчу роль окремих семантем, так і в плані ви-значення кола тих семантем, які беруть участь у фразеотворенні, є певна дифузність осно-вного і похідних значень аналізованого прикметника, що знаходить своє вираження, по-перше, в наявності у вихідній семантемі істотної для її функціонування асоціативно-коно-тативної смислової периферії, по-друге, у тому, що ієрархічна значеннєва структура даного ад'єктиву характеризується постійними взаємними переходами від якісного до відносного значення і навпаки; по-третє, у множинній мотивації похідних значень.

Частиномовний характер ключового прикметника нім. *heiß*, його приналежність до класу прикметників із властивими їм рисами синтаксичної сполучуваності (валентнос-ті) впливає також і на можливість їхнього входження в ті чи інші структурно-семантич-ні типи фразеологічних сполук. Крім того, важливим у плані структуризації відношень між сферами лексичної та фразеологічної семантики аналізованого прикметника є їх спо-лучуваність із іншими складниками фразем, зокрема (у випадку атрибутивних сполук) ступінь обмеженості набору іменників, у сполученні з якими досліджуваний ад'єктивів виступає у похідному значенні: саме те, наскільки широким є коло таких іменників, ви-рішує, чи ми маємо справу з лексико-семантичним варіюванням тієї самої фраземи, у складі якої прикметник набуває нового фразеологічного значення, чи з вільними сло-восполученнями, у складі яких відповідний прикметник реалізує певне похідне лексич-не значення.

Список використаних джерел

1. Верхотурова К.С. Огонь в зеркале русского языка: дисс. ... канд. филол. наук / К.С. Верхотурова. – Екатеринбург, 2009. – 213 с.
2. Черниш Т.О. Слова на позначення високої температури (на матеріалі української та польської мов) / Т.О. Черниш // Польсько-український бюлетень: Київські полоністичні студії. – 2010. – Т. 16. – С. 482–495.
3. Беседовська І.В. Семантична природа сенсорних прикметників на позначення тем-ператури в сучасній українській літературній мові (на матеріалі поетичних творів Лесі Укра-їнки) / І.В. Беседовська // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2009. – № 46. – С. 162–165.
4. Бечко Я.В. Функціонування полісемантичних слів із термічним значенням у фразе-ологічному контексті (на матеріалі англійської, німецької та української мов): монографія / Я.В. Бечко. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 218 с.
5. Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch / Hrsg.von Erhard Agricola. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1972. – 818 S.
6. Большой немецко-русский и русско-немецкий словарь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/contents.nsf/ger_rus (Останнє звернення 12.04.2018).
7. Бинович Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь / Л.Э. Бинович, Н.Н. Гри-шин. – М.: Русский язык, 1975. – 656 с.
8. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch / G. Wahrig. – Deutschland: Mosaik Verlag, 1981. – 4356 S.

References

1. Verkhoturova, K.S. *Ogon v zerkale russkogo yazyka*. Diss. kand. filol. nauk [Fire in the mir-ror of the Russian language. Cand. philol. sci. diss.]. Ekaterinburg, 2009, 213 p.
2. Chernysh, T.O. *Slova na poznachennia vysokoi temperatury (na materialii ukrainkoi ta polskoi mov)* [The words which denote high temperature (based on the Ukrainian and the Polish languages)]. *Polsko-ukrainskyi biuleten: Kyivski polonistychni studii* [Polish-Ukrainian Newsletter: Kyiv Polish studies], 2010, vol. 16, pp. 482-495.
3. Besedovska, I.V. *Semantychna pryroda sensorynykh prykmetnykiv na poznachennia temper-atury v suchasnyy ukrainkii literaturnii movi (na materialii poetychnykh tvoriv Lesi Ukrainky)* [The se-mantic nature of adjectives to describe the sensory temperature in modern Ukrainian literary lan-guage (based on poetry of Lesia Ukrainka)]. *Visnyk Zhitomir'skogo derzhavnogo universitetu im. I. Franka* [Journal of Zhytomyr Ivan Franko State University], 2009, no. 46, pp. 162-165.

4. Bechko, Ya.V. *FUNKTSIONUVANNIA POLISEMANTYCHNYKH SLIV IZ TERMICHNYM ZNACHENNIAM U FRAZEOLOHICHNOMU KONTEKSTI (NA MATERIALI ANHLIISKOI, NIMETSKOI TA UKRAINSKOI MOV): MONOHRAFIIA* [Functioning of polysemous words of thermal meaning within phraseological context (with reference to English, German and Ukrainian): monograph]. Uman, Vizavi Publ., 2013, 218 p.

5. Agricola, E. (ed.) *Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch* [Wörter und Wendungen. Dictionary of German]. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut Publ., 1972, 818 p.

6. *Bolshoi nemetsko-russkiy i russko-nemetskiy slovar* [New Large German-Russian and Russian-German dictionary]. Available at: http://dic.academic.ru/contents.nsf/ger_rus (Accessed 12 April 2018).

7. Binovich, L.E. *Nemetsko-russkiy frazeologicheskii slovar* [German-Russian dictionary of idioms]. Moscow, Russky Yazyk Publ., 1975, 656 p.

8. Wahrig, G. *Deutsches Wörterbuch* [German Dictionary]. Deutschland, Mosaik Verlag Publ., 1981, 4356 p.

В статье рассматривается вопрос об участии лексико-семантических вариантов многозначного прилагательного нем. *heiß* в фразеобразовании фразеологических единиц с соответствующим ключевым компонентом. Устанавливаются структурные типы фразеологических единиц, по которым семантемы исследуемого прилагательного берут на себя фразеобразовательную функцию.

Ключевые слова: фразема, фразеобразование, ключевое слово, структура, семантема, многозначность.

The article focuses on the issue of participation of lexical-semantic variants of the polysemous adjective Germ. *heiß* in the process of formation of phraseological units sharing the common key lexical component. The author establishes structural types of phraseological units which are formed with the help of semantemes of the studied adjective.

Key words: idiom, phraseological unit formation, key lexical component, structure, semanteme, polysemy.

Одержано 21.03.2018.